

16. ASIR KUDÜS'ÜNDE BİR İLİM KURUMU: TÂZİYYE MEDRESESİ

An Islamic Seminary in the XVI. Century in Jerusalem: The Tâziyya Madrasa

ESRA EVSEN AYDIN

Mardin Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bölümü, Mardin, Türkiye

Mardin Artuklu University Divinity Faculty, Islamic History and Arts, Islamic History Department, Mardin, Turkey

esraaydin@artuklu.edu.tr

[orcid.org/ 0000-0003-1195-2931](https://orcid.org/0000-0003-1195-2931)

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü /Article Types: Research Article

Geliş Tarihi /Received: 1 Ocak 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 15 Mayıs 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2022

Doi: <https://doi.org/10.14395/hid.1052227>

ATIF/CITE AS:

Aydın, Esra Evsen, "16. Asır Kudüs'ünde Bir İlim Kurumu: Tâziyye Medresesi", *Hitit İlahiyat Dergisi*, (Haziran/June 2022) 21/1, 203-232

İNTİHAL/PLAGIARISM:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Copyright © Published by Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Hitit University Divinity Faculty,

Çorum, Turkey. All rights reserved.

An Islamic Seminary in the XVI. Century in Jerusalem: The Tâziyya Madrasa

Abstract

Bearing sanctity for all of the three monotheistic religions, Jerusalem is known to have witnessed interreligious conflicts throughout the history, and the city has evidently retained its importance for Muslims for ages. In due course, reconstruction and urbanization activities continued in every corner of the city in order to create a Muslim identity, especially within the Haram al-Sharif district, which was accepted as the third “haram”, namely the place of consecration, succeeding Mecca and Medina during every period under Islamic rule. Due to its geographical location, Jerusalem, which hasn’t portrayed the characteristics of a commercial center and did not have a military and political central location except for the period of the Crusaders, was not only a sacred religious center but also an important Islamic seminary center during the times when Muslims used to hold predominance. In addition to the independent religious institutes and seminaries such as madrasas, Sufi lodges and zâwiyyas, ribâts and hankahs built in the city, the Masjid al-Aqsa itself was not only a structure for performing prayers, but always hosted mosque lessons, *dhikr* assemblies, and disciplerings called “mastaba” inaugurated in its courtyard. Thus, it performed the function of a lively Islamic seminary center. It must be noted that the establishment of Islamic seminaries in the city started in the Ayyubids period and reached its peak with the Mamluks, and as for the Ottoman period; a policy that ensured the preservation of the existing system, and of the cornerstone institutions together with the other foundations was followed. It is fair to say that, further studies on Jerusalem’s madrasas are indispensable in order to reveal various issues such as madrasas’ way of functioning in the post-Ottoman process and the parameters related to the control of the religious foundations available in the district. To this end, this article focuses on the functioning of the Tâziyya Madrasa, which is probably medium-sized one, and built by the Mamluk Emir, Emir Tâz, who served in important military and administrative services and lived in Jerusalem after his retirement, notwithstanding the political problems he faced in the last days of his tenure. Tâziyya, one of the more than fifty madrasas established around the Masjid al-Aqsa, was founded in the XVIth century. As a witness of the vibrant Islamic training life in the city, whose population was recorded to be only around 5 thousand in the 16th century, it continued its activities during the rule of the Ottoman state. Existing studies in the literature dealing with the structure and functioning of the madrasas in the Arab territories during the Ottoman period mostly focus on the larger scaled and visible structures whose foundations have survived

till the present day, or whose foundation holders and students can be traced through the strata books, making it relatively easy to attain data. With the aim of contributing the scholarly-interest and related literature, this study aims to present sound evaluations with regard to medium-sized madrasas' that used to be abundant in the XVIth century Jerusalem. The available literature regarding the issue the Sharia court records and "*mühimme*" records dating back to different times in the century are reviewed. Since the Jerusalem Sharia court records are in Arabic, there are difficulties in reading them due to the physical conditions and writing characters of the notebooks, and there are few studies in Turkish literature that examine the subject directly by taking these local sources to the center. This article aims to contribute to the field with this aspect. The article consists of five sub-headings. In the first part, biographical information about the Mamluk Emir, Emir Tâz, who was the founder of the madrasa, and in the second part, the spatial characteristics of the madrasa are introduced. In the third chapter, which deals with the monetary resource of the waqf, which was the most important element for the continuity of the madrasa, and the people in charge of its operation, both the size of the financial support of the madrasa and some problems encountered therein, are revealed. Under the fourth title, focusing on the elements of the pedagogical activity of the madrasa, issues such as the selection of the rank and file in Jerusalem madrasas, the competition to obtain a rank, the teaching capacity of the madrasa and the opportunities it offers are given special attention, in particular to the Tâziyya madrasa. Finally, the other religious services in the madrasa are critically examined.

Keywords: Jerusalem, Madrasa, Tâziyya Madrasa, Waqf, Ottoman History.

16. Asır Kudüs'ünde Bir İlim Kurumu: Tâziyye Medresesi^{1*}

Öz

Üç semavi din için kutsal kabul edilen, bu nedenle tarih boyunca bu üç dine mensup devletlerin şehre hâkim olma mücadeleleri verdiği, yeryüzünde bu özellikte tek şehir olan Kudüs Müslümanlar için de tarihleri boyunca önemli bir konumda olmuştur. İslam idaresinde olduğu her dönemde Mekte ve Medine'den sonra üçüncü harem kabul edilen, tamamı Mescid-i Aksa olarak anılan Harem-i Şerif alanı başta olmak üzere şehrin her köşesinde Müslüman bir kimlik oluşturmak amacıyla imar ve inşa faaliyetleri devam etmiştir. Coğrafi konumu sebebiyle ticaret merkezi özelliği taşımayan, Haçlı seferlerinin olduğu dönem dışında askeri ve siyasi olarak da merkezi bir konumu olmayan Kudüs, Müslümanların hâkim olduğu zamanlarda mukaddes bir dini merkez olmanın yanında önemli bir ilim merkezi özelliği de taşımıştır. Şehirde inşa edilen medreseler, tekke ve zaviyeler, ribâtlar, hankahlar gibi müstakil dini ve ilmi kurumların yanı sıra Mescid-i Aksa'nın kendisi de sadece ibadet için kullanılan bir mescit olmayıp her zaman cami dersleri, zikir meclisleri, mestabe denilen ve avlusunda kurulan ilim halkalarıyla canlı bir ilim merkezi fonksiyonu icra etmiştir.

Şehirde ilim kurumlarının tesisi Eyyûbîler döneminde başlayarak Memlûkler ile zirveye ulaşmış, Osmanlılar döneminde ise daha çok mevcut sistemin, kurumların ve bu kurumları ayakta tutan vakıfların muhafazasını sağlayan bir siyaset takip edilmiştir. Osmanlı idaresine geçtikten sonra Kudüs'te bulunan medreselerin işleyişini nasıl devam ettirdiği, vakıf müessesesinin kontrolü gibi konuların anlaşılması için Kudüs medreseleri üzerine yapılacak müstakil çalışmaların sayısının artması önemlidir. Bu alanda literatüre katkı sağlamayı amaçlayan bu makalenin konusu; önemli askeri ve idari hizmetlerde bulunan, ancak ömrünün son demlerinde yaşadığı siyasi sorunların ardından bir tür emeklilik ihsanı olarak Kudüs'te yaşama talebi kabul edilen Memlûk emiri Emir Tâz tarafından inşa ettirilen, orta büyüklükte olduğunu düşündüğümüz Tâziyye Medresesi'dir. Mescid-i Aksa çevresinde kurulan ve sayıları elliye aşan medreseden biri olan Tâziyye, XVI. asırda nüfusu ancak 5 bin civarında olan şehirdeki canlı ilim hayatının bir şahidi olarak Osmanlı devletinin hâkimiyeti döneminde de faaliyetine devam etmiştir. Osmanlı döneminde Arap coğrafyasında bulunan medreselerin yapısını ve işleyişini ele alan literatürde mevcut çalışmalar daha çok vakfiyesi bugüne gelen veya mansıp sahiplerinin ve

¹ * Bu makale, 29-30 Nisan 2017 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen *Osmanlı Döneminde Kudüs Uluslararası Sempozyumu*'nda "16. Asır Kudüs'ünde Bir Müessese: Tâziyye Medresesi" başlığıyla sunulan ve basılmayan tebliğin gözden geçirilmiş ve içeriği genişletilmiş halidir.

talebelerinin izinin tabakât kitaplarından sürülebildiği yani hakkında malumata ulaşmanın nispeten kolay olduğu daha büyük ölçekli ve görünürlüğü olan yapılara odaklanmaktadır. Bu makalenin amacı ise, XVI. asırda Kudüs'ün ilmi kurumlarını ve yapısını anlayabilmek için büyük ve görünür bir örneğin değil, şehirde sayıca daha fazla olan ancak hakkında sınırlı miktarda malumata rastlanan orta ölçekli bir örneğin izini sürerek literatüre kazandırmaktır. Bunun için XVI. asırda farklı tarihlere ait Şer'iyye sicilleri ve mühimme kayıtları ile literatürde mevcut çalışmalara müracaat edilecektir. Kudüs Şer'iyye sicilleri Arapça olup defterlerin fiziki şartları ve yazı karakterleri sebebiyle okunması konusunda zorluklarla karşılaşıldığı için Türkçe literatürde, merkezine doğrudan bu yerel kaynakları alarak konuyu inceleyen çalışma sayısının az olması nedeniyle bu makale bu yönüyle de alana katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Makale beş başlıktan oluşmaktadır. İlk başlıkta medresenin vâkıfı olan Memlûk emiri Emir Tâz hakkında biyografik bilgilere, ikinci başlıkta medresenin mekânsal özelliklerine yer verilmiştir. Medresenin devamlılığı için en önemli unsur olan vakıf gelirlerinin ve bu işleyişte görevli kişilerin ele alındığı üçüncü başlıkta hem medresenin maddi desteğinin büyüklüğü incelenmiş hem işleyişte karşılaşılan bazı sorunlar ortaya konmuştur. Dördüncü başlıkta medresenin tedris faaliyetinin unsurlarına odaklanarak Kudüs medreselerinde mansıpların tevcihi, mansıp elde etmek için rekabet, medresenin tedris kapasitesi ve sunduğu imkânlar gibi konulara Tâziyye Medresesi özelinde yer verilmiştir. Beşinci başlıkta ise medresedeki diğer dini hizmetler incelenmiştir. Vakfiyesi bugüne ulaşmayan medresenin vakıf şartlarının detaylarına ve tarih boyunca değişime uğrayıp uğramadığı bilgisine ulaşmak henüz mümkün olmadığı gibi mevcut malumat tedrisin mahiyetine ve okutulan eserlerin hangileri olduğuna dair de detaylı bilgi elde etme imkânı sunmamaktadır. Kudüs ile alakalı medreseler ve daha büyük çerçevede ilmi hayat ile alakalı çalışmaların sayısı arttıkça literatürde bulunan bu boşlukların da doldurulması mümkün olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Medrese, Tâziyye, Vakıf, Osmanlı Tarihi.

Giriş

İslâm'ın ilk kiblesi ve üç kutsal mabedinden biri olan Mescid-i Aksa'nın burada yer almasından kaynaklanan manevi değeri sebebiyle Kudüs, İslâm hâkimiyeti altında yaşadığı her dönemde önemli bir dini merkez olmasının yanında medreseleri, tekkeleri, ribât ve hankahlarıyla ilmî ve tasavvufî hayatın da canlı olarak yaşandığı bir şehir olmuştur. Hz. Ömer (634-644) döneminde 638 yılında İslam topraklarına katıldığında halifenin şehirdeki ilk icraatı bir mescit inşa edilmesini emretmek olmuştur. Şehre Müslüman bir kimlik kazandırmak için atılan bu ilk adımın ardından Emeviler döneminde

inşa edilen Aksa Camii ve Kubbetu's-sahre günümüze kadar Kudüs'ün en önemli İslami sembolleri olmaya devam etmektedir. Abbasiler döneminde Evzâî (ö. 774), Süfyan es-Sevrî (ö. 778), Muhammed b. İdris eş-Şafîî (ö. 820) gibi isimler şehri ziyaret ederek dersler verirken, Rabia el-Adeviyye (ö. 801) ve Bişr el-Hafî (ö. 841) gibi sûfîlerin burada bulunması şehri sûfîler için de cazip hale getirmiştir. Daha çok tıp alanında gelişmelerin olduğu Fatımiler devrinin ardından gelen Selçuklular döneminde şehirde Hanefî ve Şafîî medreseleri kurulmuş, ayrıca Hanbelî mezhebine dair dersler verilmiştir.² Yaklaşık doksan yıl süren Haçlı istilasından sonra Kudüs'ü yeniden fetheden Selahaddin-i Eyyûbî (1171-1193) Kubbetu's-sahre ve Aksa Camii'nden işgalin izlerini ve Hıristiyanlığın sembollerini kaldırmıştır. Şehirdeki sosyal ve dini hayatı canlandırmak için Salâhiyye Medresesi, Hankahı ve Bimaristanını kurarak yaklaşık bir asırdır şehirden silinen Müslüman varlığının yeniden tesisi için adım atmış, böylece hem ulemanın hem de sufilerin işgal süresince uzaklaşmak zorunda kaldığı şehre dönüşünün önünü açmıştır. Eyyûbî meliklerinin de bu konudaki gayretleriyle Eyyûbîler döneminde şehirde en büyüğü Salâhiyye Medresesi olmak üzere Sünnî mezheplere göre ders vermek üzere 10 medrese inşa edilerek bu müesseselerin devamlılığının sağlanması için vakıflar tahsis edilmiştir.³

Memlükler dönemi Kudüs'ün ilmî hayatının ve müesseselerinin en hızlı geliştiği dönem olarak kabul edilebilir. Memlükler ele geçirdikleri bu yeni topraklarda kendilerini kabul ettirebilmek, ulemanın ve halkın desteğini alabilmek amacıyla şehirde yoğun bir inşa faaliyetine girişmiş, sadece Memlük sultanları değil, emirler, onların yakınları, ulemadan kimseler, zengin tüccarlar ve hatta şehre daha sonra göç ederek gelen kişiler bile imar faaliyetlerine katılmıştır. Siyasi meşruiyetin sağlanması gayesinin yanında, mukaddes kabul edilen bu topraklarda insanların istifade edeceği kalıcı eserler bırakmak gibi dini amaçlar ve özellikle Memlük emirleri için kendilerinden sonra mallarının müsaderesini önlemek amacıyla çocuklarını veya yakınlarını mütevellî tayin ettikleri vakıflar kurmak gibi sebepler de imar ve inşa faaliyetlerinde teşvik edici unsurlar olmalıdır. Bu dönemde öncelikle Harem-i Şerif'in gerekli yerleri tamir edilerek bazı ilaveler yapılmış, ardından büyük bir kısmı Harem çevresinde olmak üzere çok sayıda medrese, ribât, çarşı, han, hamam, sebil gibi yapılar inşa edilmiştir. Kaynaklarda Memlük dönemine ait elli civarında medrese ile yirmi civarında

² Casim Avcı, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/328.

³ Harun Yılmaz, "Eyyubi Dönemi Kudüs Medreseleri", *Beytülmakdis Araştırmaları Dergisi* 18/2, (2018), 4.

tekke, ribât ve hankah zikredilmekte olup şehirde günümüze kadar varlığını koruyan bu tarihi yapıların çok büyük bir kısmı Memlûkler dönemine aittir.⁴

Osmanlılar Kudüs'e hâkim olmadan önce de şehirle ve burada yaşayan Müslümanlarla ilgilenmiş, hâkimiyetini ele geçirmelerinden neredeyse bir asır önce sadrazam Çandarlı Halil Paşa'nın hanımı İsfahanşah Hatun'un inşa ettirdiği medrese⁵ ile bu alaka ilk defa görünür hale gelmiştir. İsfahanşah Hatun'un medresenin ihtiyaçlarının karşılanması için İznik, Gerede ve Hayrabolu'ya ait bazı köyler vakfettiği bilinmektedir. Osmanlı sultanları arasında ise ilk olarak II. Murad (1421-1444, 1446-1451) Kudüs için Manisa Saruhan'da bulunan malların gelirlerinden ve Bursa'daki medrese vakfından tahsisatta bulunmuştur.⁶ Böylece Yıldırım Bayezid (1389-1403) döneminde başlayan surre ile Haremeyn ulemasını ve fukarasını himaye etmeye başlayan Osmanlılar, ilhakından yaklaşık bir asır önce Kudüs'teki Müslümanları himaye için de ilk adımları atmış, bu manevi himaye bir asır sonra şehir ele geçirildiğinde güçlenerek sürdürülmüştür.

Memlûklerin hâkim olduğu son dönemde, siyasi sıkıntılarının oluşturduğu idari boşluğun neticesi olarak şehirde özellikle bedevi ayaklanmalarından kaynaklanan asayiş problemlerine su temininde yaşanan sıkıntılar da eklenince nüfusta ciddi bir azalma olmuştur. Bu nedenle 16. yüzyılda şehri Memlûklerden teslim alan Osmanlılar öncelikle idari ve askeri düzenlemelerle meşgul olarak huzurun ve refahın temini için çalışmıştır. Kudüs'ün imarında en önemli isim olan Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde şehri çevreleyen surlar yeniden inşa edilmiş, Halil ve Beytülahm arasında olup Kudüs'e su taşıyan Kanâtü's-Sebil isimli su kanalı tamir edilmiş, çok sayıda çeşme ve sebil yaptırılarak su ihtiyacı karşılanmıştır.⁷ Kudüs'e ait ilk tahrir kayıtlarını ihtiva eden 1525 tarihli deftere göre 5 bin civarında olan nüfusun üçüncü çeyreğe gelindiğinde neredeyse üç katına çıkarak 14 bine yaklaşması Osmanlı idaresinin şehirdeki icraatlarının neticesi olarak düşünülebilir.⁸

⁴ Cengiz Tomar, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/333.

⁵ Bu konuda daha detaylı bilgi için bk. Kenan Ziya Taş, "Kudüs Vâkıflarından İsfahan Şah Hatun ve Medresesi", *2. Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi Bildiriler I*, (Ankara: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, 2019), 615-627.

⁶ Mustafa Güler, "Osmanlı İdaresinin Kudüs Müslümanlarına Sahip Çıkma Anlayışı", *Geçmişten Günümüze Kudüs*, ed. Ahmet Kavas, Mustafa Selim Yılmaz, Muhammed Tandoğan, (İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları 2019), 107-108.

⁷ Feyza Betül Köse, "Osmanlı Dönemi Kudüsünde Mimari Çalışmaları", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2017), 29,37.

⁸ Hasan Hüseyin Güneş, *XVI. Asırda Kudüste Meğaribe Mahallesi*, (Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 86-87.

Osmanlılar idari ve askeri düzenlemelerin ardından Mescid-i Aksa başta olmak üzere şehirdeki dini ve ilmi müesseselerle ilgilenmiştir. Şehri zaten Müslüman bir devlet olan Memlüklerden teslim aldıkları için dini hizmetler ya da medreselerdeki tedris faaliyetleri ile alakalı önemli değişiklikler yapmaları gerekmemiş, daha çok mevcudu korumaya yönelik bir siyaset izlemişlerdir. Memlükler döneminde 5 bin kişilik nüfusuna rağmen 50 civarında medresenin bulunduğu şehirde yeni medrese inşası ciddi bir ihtiyaç olmadığı gibi her biri farklı Sünnî fıkıh mezhebine göre eğitim veren bu kurumların eğitim faaliyetlerinde önemli bir değişikliğe de gidilmediği düşünülmektedir. Burada dikkati çeken en önemli husus hiç şüphesiz bu müesseseleri ayakta tutan ve asırlar boyunca devamlılıklarını sağlayan vakıf unsurudur. Bu kurumların tamamı birer vakıf olduğu için kendileri de bir vakıf medeniyetinin mensubu olan Osmanlılar var olan yapıları muhafaza etmelerinin yanı sıra şehrin vakıf yoluyla imarına da devam etmiştir. Osmanlı dönemi Kudüs'ünün ilk ve en büyük vakıflarından biri Kanuni'nin Hasekisi Hürrem Sultan'ın Mescid-i Aksa çevresinde inşa ettirdiği, fukaraya ve düşkünlere yemek dağıtılması için yemekhane, fırın, ambar, avlu ve odunluktan müteşekkil imaret; bu imaretin karşısında bir cami; caminin etrafında ilim tahsili için medrese ile yolcuların ve misafirlerin konaklamaları için handan oluşan yapıdır.⁹ Haseki Sultan İmareti bugün hala ayakta olup Dâru'l-eytâm olarak yetimlere hizmet vermektedir. Müslümanlar vakfa konu olan mülklerle ilgili hükümlerin İslam hukukunda her yönüyle ve kesin bir şekilde tespit edildiğini, herhangi bir kimsenin vakıf üzerinde dilediği gibi tasarruf hakkı olmadığını bildiği için şehrin Müslüman devletlerin idaresinde kaldığı dönemlerde vakıflar büyük ölçüde muhafaza edilmiştir. Bu çalışmanın konusu olan Kudüs'teki Tâziyye Medresesi de bir vakıf kurumu olup varlığını uzun yıllar bu sayede sürdürebilmiştir. 16. yüzyılda Kudüs'te ilmi hayatı, orta büyüklükte bir müessese olan Tâziyye medresesi üzerinden okumak hem şehirde mevcut eğitim kurumlarının işleyişini, görevlilerini görmek açısından hem de vakıf kurumunun sadece Harem-i Şerif veya Salâhiyye medresesi gibi büyük yapılarda değil, daha küçük çaplı yerlerde bile ne kadar dikkatle işletildiğini görmek için önemlidir.¹⁰

1. Medresenin Vâkıfı: El-Emir Tâz

Medresenin vâkıfı olan Seyfeddin el-Emir Tâz b. Kutgaç, Sultan Melik en-Nâsır Muhammed'in (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341) memlüklerindedir. Memlükler döneminde el-Melikü'l-Muzaffer Haccî (1346-1347), el-Melikü'n-Nâsır Hasan'ın birinci saltanatı (1347-1351), el-Melikü's-Salih Selahaddin (1351-1354) ve el-Melikü'n-Nâsır Hasan'ın ikinci saltanatı (1354-1361) dönemlerinde

⁹ Ayhan Işık, "Kudüs Haseki Sultan İmareti Vakfı", *Geçmişten Günümüze Kudüs*, ed. Ahmet Kavas, Mustafa Selim Yılmaz, Muhammed Tandoğan, (İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları 2019), 259.

¹⁰ Tâziyye medresesi ile alakalı sicillerde bulunan hükümlerin tespitinde ve kayıtları okurken karşılaştığım müşkümlerin çözümünde cömert yardımları ile desteğini esirgemeyen Dr. İbrahim Rabayia'ya çok teşekkür ederim.

emir olarak görev yapmıştır. Memlûk devletinde hanedan anlayışı olmadığı için sıkça görülen saltanat mücadeleleri esnasında nüfuz sahibi emirlerin, sahip oldukları maddi ve idari güçlerini korumak veya daha iyi hale getirmek için devlet işlerine müdahalelerine de sıkça rastlanmıştır. Emir Tâz da görev yaptığı dönemlerde nüfuz ve güç sahibi emirlerden olduğu için askeri ve siyasi birçok konuda önemli rolleri olmuştur.¹¹ Ömrünün son yıllarında önce Halep naipliği görevine getirilmiş, ardından Emir Sarkatmış ile aralarının açılması üzerine Kerek'te hapsedilmiştir. el-Melikü'n-Nâsır Hasan'ın talebiyle İskenderiye'ye nakledilmiş ve orada gözlerine mil çekilmiştir. el-Melikü'n-Nâsır Hasan azledilince el-Melikü'l-Mansur Salahaddin döneminde serbest bırakılmıştır. Sultan, emirin Kudüs'e yerleşme talebini kabul etmiş,¹² Emir Tâz da kendisine verilen tablthane emirliği¹³ vazifesi ile 1361 yılının Mayıs veya Haziran ayında (hicrî 762 yılı, Recep ayında) Kudüs'e ulaşmıştır. Safedi (ö. 1363) Emir Tâz'ın aynı yılın sonlarında Dımaşk'a geldiğini ve h. 763 yılı Zilhicce ayında (Ekim 1362) burada vefat ederek Sufiler kabristanına defnedildiğini kaydeder.¹⁴ Memlûkler döneminde Kudüs'ün mimari yapısını inceleyen Burgoyne da 1361 yılı sonlarında Emir Tâz'ın *tarhan* statüsü¹⁵ olarak Dımaşk'a geldiğini ve 1362 yılı sonlarında burada vefat ettiğini belirterek

¹¹ Sultan Hasan'ın, birinci saltanatı zamanında merkezi otoriteyi sağlamak için emirlerin nüfuzunu kırmak istemesi ve bazı emirleri tasfiye etmesi üzerine bu tasfiye hareketinin genişlemesine engel olarak Sultanı tahttan indiren emirler arasında Emir Tâz da bulunmaktaydı. Sultan Selahaddin Salih döneminde ona yakın emirlerden biri olan Emir Tâz, Sultan tarafından birçok kez emrindeki askerlerle birlikte karşılaşılan sorunları çözmek için farklı bölgelere gönderilmiştir. Halep nâibi olarak atandıktan sonra burada kendini sultan ilan ederek isyan eden ve ardından Dımaşk üzerine yürüyen Bayboğa Arus üzerine gönderilen ordu da yer almış, Arap (urban) isyanlarını bastırmak için Behisne ve Feyyüme Arapları üzerine gönderilmiştir. Emirlerin tahakkümünden kurtulmak ve bağımsız davranmak isteyen Sultan Selahaddin'in önce Emir Tâz'ı destekleyerek Emir Şeyhun ve Emir Sarkatmış'tan kurtulmayı, ardından Emir Tâz'ı tasfiye etmeyi düşündüğü planı başarısız olunca diğer emirlerle ilişkileri bozulmuş, onların yeniden Sultan Hasan'ı tahta çıkarması üzerine sahip olduğu nüfuzunu büyük oranda kaybetmiştir. Emir Tâz ile ilgili detaylı bilgi için bk. Murat Zengin, "Sultan Selahaddin Salih Döneminde Memlûkler", *Tarih Okulu Dergisi* 39 (Nisan 2019), 313-332; Zengin, "Sultan Hasan Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi: Genel Bir Değerlendirme", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1 (2016), 79-90.

¹² Ebü's-Safa Salahuddin Halil b. İzziddin Aybeg b. Abdillâh Safedi, *A'yanü'l-asr ve a'vanü'n-nasr*, thk. Ali Ebu Zeyd, Mahmud Salim Muhammed, Nebil Ebu Amse, Muhammed Mev'ud, (Dımaşk: Dâru'l-fikr, Beyrut: Daru'l-fikri'l-muâsır, 1998/1418), 1/569-570.

¹³ Michael Hamilton Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, (London: British School of Archaeology in Jerusalem by the World of Islam Festival Trust 1987), 399.

¹⁴ Safedi, *A'yanü'l-asr*, 1/570-571.

¹⁵ Memlûklerde askeri ve idari personele emekliliklerinden sonra verilen bir hak olan tarhanlık, Sultan tarafından imtiyazların verildiği, diledikleri yerde ikamet hakkı tanıyan, görevde iken de bir miktar maaş aldıkları bir statüdür. Ayrıntılı bilgi için bk. Altan Çetin, "Memlûk Devleti'nde Battalık ve Tarhanlık", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, ed. Emine Uyumaz, Süleyman Kızıltoprak, (İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları 2005), 425-436; Ali Ahmetbeyoğlu, "Tarhan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2011), 40/19-20; Muammer Gül, "Mısır Memlûkları'nda Bir Sürgün Sistemi Olan Battalık ve Kudüs", *Belleten* 66 (2002), 363-370.

Emir Tâz'ın yakın bir arkadaşının oğlu olan Abdurrahman b. el-Hüseyin el-İrakî'den de emirin Şam'da vefat ettiği rivayetini nakleder.¹⁶ İbn Tağrıberdî (ö. 1470) ise onun Kudüs'te vefat ettiğini ifade etmektedir.¹⁷ Memlükler döneminde devletin askeri veya idari birimlerinde önemli hizmetleri olan kişilerin yaşlılık, hastalık, idareye muhalefet gibi herhangi bir sebeple görevine devam edemeyecek duruma geldiğinde bazen sürgün olarak bazen de kendi rızalarıyla tercih ettikleri belli bölgelere gönderildiği görülmektedir. Kudüs de bunun için sıkça tercih edilen şehirlerden biridir. Şehrin manevi atmosferi uzun yıllar devlet hizmetiyle meşgul olarak birçok sorun yaşayan ve artık siyasi hayattan çekilen idareciler için bir tür gönüllü inziva imkânı vermiştir. Kudüs'e gelen Emir Tâz da burada bulunduğu sırada hem adının asırlarca anılmasını sağlayacak ve dini açıdan kendisi için bir sadaka-i cariyeye sayılacak hem de vefatından sonra malının müsaderesine¹⁸ engel olacak bir yol olarak Tâziyye Medresesi'ni kurup vakıflarla desteklemiştir.

2. Taziyye Medresesinin Mekânsal Özellikleri

Medresenin kuruluş tarihi ile ilgili kaynaklarda h. 762 ve h. 763 şeklinde iki farklı kayıt mevcut olup bu tarihin miladi karşılığı da 1361 ve 1362 şeklinde farklılık göstermektedir.¹⁹ Kudüs vakıfları ile alakalı yapılan çalışmalarda ve bugüne kadar çalışılan Kudüs Şer'iyye sicillerinde henüz Tâziyye Medresesi'nin vakfiyesine rastlanmadığı için medresenin kuruluşu ile alakalı net bir tarih vermek mümkün olmasa da kaynaklarda verilen tarihler Emir Tâz'ın Kudüs'te yaşadığı döneme tekabül ettiği için emirin medreseyi bu dönemde kurduğu düşünülebilir. Medrese, Harem-i Şerif'in batısında kalan Silsile kapısı yolu üzerinde, Hâlidiyye Kütüphanesi'nin karşısında yer almaktadır. Birbirine çok yakın mesafede birçok medresenin bulunduğu bu bölgede Tâziyye medresesi de Geylâniyye medresesinin

¹⁶ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, 399.

¹⁷ Ebu'l-Mehasin Cemalüddin Yusuf b. Tağrıberdî İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu'z-zâhire fi müllûki Mısır ve'l-Kahire*, (Kahire: Vizaretü's-Sekafe ve'l-İrşad 1929), 11/4.

¹⁸ Müsadere, İslam öncesi ve sonrasındaki dönemde bazen bir devletin kendisinden önce o topraklara hâkim olan devletin bakiyesi olan kişilerin mallarına siyasi sebeplerle el koyması bazen de haksız kazanç elde eden memur veya sivillerin mallarına el konması şeklinde uygulanmış ve çoğu zaman bozulan devlet ekonomisini düzeltmek için bir araç olarak kullanılmıştır. Memlükler döneminde özellikle emirlerin büyük kısmı hayatları boyunca ve kimi zaman çok basit nedenlerle azil veya mallarının müsaderesiyle karşılaşmıştır. Ancak vakfetmeleri durumunda mal artık "Allah'ın malı" hükmünde kabul edildiği için müsadere de edilememiştir. Cengiz Tomar, "Müsadere", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2006), 32/66.

¹⁹ Kamil Cemil el-Aseli, medresenin kuruluş tarihi için h.763/m.1362'yi kaydederken (*Meahidü'l-ilm fi Beyti'l-Makdis*, Amman: Matbaatü Cem'iyyeti Ummâli'l-Metâbi et-Teâvüniyye 1981, 146); Burgoyne h.762 / m. 1361 şeklinde (*Mamluk Jerusalem* 399); Muhammed Ahmed Selim Yakub ise h.763 / m.1361 (*Nâhiyetü'l-Kudsî's-şerif fi'l-karni'l-âşir el-hicri/es-sâdis aşer el-miladî*, Amman: el-Benkü'l Ehli'l-Ürdünü 1999, 2/330) olarak kaydetmiştir.

hemen doğusundadır.²⁰ Medresenin ön cephesinde üst katta bulunan ahşap cumba ile cumbanın hemen altında bulunan ve üzerinde kitabesi hala mevcut olan demir parmaklıklar dikkat çeker.

Fotoğraf 1: Tâziyye medresesinin bulunduğu sokak ve dikkat çeken ahşap cumbası²¹

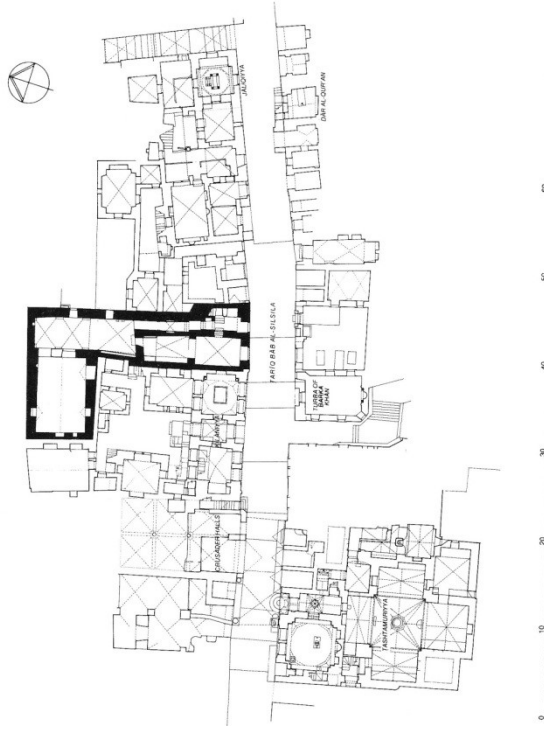
²⁰ Mücirüddin el-Hanbeli el-Uleymi, *el-Ünsü'l-celil bi-tarihi'l-Kuds ve'l-Halil*, thk. Mahmud Avde el-Kaâbine, (Amman: Mektebetu Dendis, 1999), 2/95.

²¹ Medresenin bugünkü halini fotoğraflayan Kudüslü arkadaşım Muhammed Fatih Ebu Sneyne'ye çok teşekkür ederim.

Fotoğraf 2: Tâziyye Medresesi'nin ön cephesinde görünen demir parmaklıklar ve üzerinde halen mevcut olan kitabesi.

Medresenin yapısı ile ilgili en detaylı anlatım, krokiler ve fotoğraflar Memlûkler dönemi Kudüs'ünü mimari açıdan inceleyen Burgoyne'un kitabında yer almaktadır.

Kroki 1: Tâziyye Medresesi'nin konumu ve mimari yapısı²²

Burada verilen bilgilere göre çok alışılmış olmayan bir mimari tercih olarak L planlı yapılan bu medrese, giriş katında yer alan sütunlar üzerindeki haçlı işaretlerine bakılırsa haçlılar döneminden kalan bir yapının kalıntıları üzerine iki katlı olarak inşa edilmiştir. Van Berchem medresenin ön cephesinde bulunan kitabe yazan “türbe” ibaresi ve Harem-i Şerif evrakları arasında bulunan medreseyle ilgili belgelerde “Tâziyye türbesi” olarak zikredilmesi sebebiyle buranın bir türbe olduğunu ifade etse de binanın genel yapısına, üst katta bulunan odalara, bölümlere bakıldığında en başından medrese olarak inşa edildiği fikri daha doğru görünmektedir.²³

²² Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, 400.

²³ 1525-1572 yılları arasında Kudüs'te bulunan vakıfları incelediği makalesinde David S. Powers, medresenin 1572-1573 yıllarına ait vakıf gelirine yer verirken “Turba-Madrasa Tâziyya” şeklinde kullanmıştır. Emir Tâz buraya defnedilmemiş olsa da türbe kullanımının (muhtemelen kitabe yer alması sebebiyle) çalışmaya konu olan dönemde bazı kaynaklarda hâlâ tedavülde olduğu anlaşılmaktadır. “Revenues of Public *Waqfs* in Sixteenth-Century Jerusalem”, *Archivum Ottomanicum*, 9 (1984), 179.

Emir Tâz bu yapıyı bir medrese olarak inşa ettirmiş, alt katında da kendisi için bir türbe yapılmasını istemiş olmalıdır.²⁴ Bu sayede hem Müslümanların defnedilmeyi en çok istedikleri şehirlerden Kudüs'te defnedilmiş hem medresede ders alan, oradan istifade eden insanlardan sürekli dua almış olacaktır. Emir kabrin yapılmasını istemiş ancak aynı yılın sonunda Dımaşk'a gidip bir yıl sonra orada vefat edince Sûfiler kabristanına defnedilmiş, o esnada henüz tamamlanmayan türbesine hiç nakledilmemiştir. Daha sonra burası için türbe isminin yaygınlaşması sebebiyle Harem evrakında bu şekilde zikredilmiş olabilir. İki kattan oluşan medrese binasının ilk katına girildiğinde sağ tarafta üst kata çıkan merdivenler, sol tarafta ise bir oda ile onun bağlandığı başka bir oda, ardından bir hol ile geçilen arka tarafta nispeten daha geniş bir oda bulunmaktadır. Üst katında ise bir ana salon, bir eyvan, eyvanın arkasında bir iç avlu, avluya bakan banyo ve tuvaletler, bir tür kiler ve ardiye olarak kullanıldığı tahmin edilen küçük bir mekân, orta büyüklükte bir oda ve geniş kubbeli başka bir oda yer alır.²⁵ Kubbeli yapının cemaatle namaz için ve cüzhânlar tarafından cüz okuma esnasında kullanıldığı düşünülebilir.²⁶

Memlükler döneminde 1413-1412 yıllarında Kudüs'ün Şafii kadısı Şerefüddin Musa tarafından bir süre mahkeme olarak kullanıldıktan sonra²⁷ medrese olarak faaliyetine devam etmiş, Osmanlı dönemine ait 1529 tarihli ilk Şer'iyye sicilinde de faal bir medrese olarak yer almıştır. Osmanlı döneminde hayrî vakıf olan bir medresenin mahkeme hizmetleri için kullanılmasının örneği, yine Silsile kapısı yolu üzerinde bulunan ve Tâziyye Medresesi'ne yakın olan Tenkiziyye Medresesi'nde görülmüştür.²⁸ Osmanlılar döneminde Kudüs kadısı esasen Tenkiziyye Medresesi'ni hem mesken hem mahkeme olarak kullansa da kimi zaman geçici sürelerle mahkemenin başka bir medreseye taşındığı ya da kadının ve naiblerin bazı davaları farklı

²⁴ Aseli Kudüs'te buna benzer şekilde Taştemiyye ve Geylâniyye medreseleri gibi bazı yapılarda da vâkıfın kendi adına türbe inşa ettirip onun yanına medrese, mescid, zaviye gibi ilaveler yaptırıldığını ifade ediyor. Aseli, *Meâhidü'l-ilm fi Beyti'l-Makdis*, 142.

²⁵ Medresenin yapısal özellikleriyle ilgili detaylı bilgiler, krokiler ve fotoğraflar için bk. Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, 399-411.

²⁶ Medresenin mekânsal özelliklerinin anlaşılmasında mimari tecrübesini ve yardımlarını esirgemeyen Dr. Asım Divleli'ye minnettarım.

²⁷ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, 411.

²⁸ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Şerife Eroğlu Memiş, "Kudüs'te Bir Tenkiziyye Medresesi: Osmanlı Tatbikinde Hayrî Bir Vakıf Eserin Akara Tebdîli Mümkün Müdür?", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6 (2020), 64-82. Beşir Abdülgani Berekât, Memlük sultanı el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay döneminden (ö.1496) itibaren şehrin İngiliz mandasının himayesine girişine kadar Tenkiziyye Medresesi'nin Kudüs kadısının mahkemesi olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Beşir Abdülgani Berekât, *Tarihu'l-Kazâ ve'l-İftâ fi Beyti'l-Makdis*, (Riyad: Merkez el-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2015), 216.

mekânlarda görüştüğü²⁹ de olmuştur. Tenkiziyye Medresesi'nin tamiri, restorasyonu gibi herhangi bir sebeple mahkemenin nakli gerektiğinde tercih edilen mekânlardan biri muhtemelen Tenkiziyye'ye olan yakınlığı sebebiyle Tâziyye Medresesi'dir.³⁰

3. Medresenin Vakıf Gelirleri ve Vakıf Görevlileri

3.1. Vakfın Gelirleri

Tâziyye Medresesi vakfının kaynakları arasında Safed şehri yakınlarında bulunan Minye köyünün gelirleri başta gelmektedir. Ayrıca müsakkafât³¹ olarak ifade edilen, yine aynı köyde bulunan bir değirmen, bir dükkân ve fırının gelirleri de vakfa aittir.³² Emir Tâz daha sonra gittiği Dımaşk'ta olduğu gibi Kudüs'e de *tarhan* statüsü ile gönderildiyse geçimi için bir emeklilik iktâsı olarak Minye köyünün gelirleri ona tahsis edilmiş, o da medresenin inşası üzerine köyü tamamıyla medreseye vakfetmiş olmalıdır. Köy Safed yakınlarında olduğundan vakfın gelirlerinin toplanması ve teslim alınmasıyla ilgili resmi kayıtların bir nüshası da Safed kadısına verilmekte, Safed kadısına bu resmi işlemler karşılığında yapılan ödemeler de vakıf gelirlerinden karşılanmaktadır.³³ Vakıf gelirleri arasında *kuvve* ismiyle zikredilen dikkat çekici bir kalem vardır.³⁴ Minye köyü halkına verilen bir tür borç ve kredi gibi işlediği anlaşılan bu kaleme ait geri ödemeler de bazı dönemlerde vakfın gelir tablosunda yerini almıştır. Vakıf sistemine dair yapılan çalışmalarda örneğine çok fazla rastlanmayan *kuvvenin* mahiyeti, benzer örneklerin artmasıyla daha iyi anlaşılacaktır. 16. yüzyıla ait Şer'iyye sicillerindeki kayıtlara göre Tâziyye Medresesi'ne ait vakıf gelirleri bazen bir sene bazen de altı ay arayla görevlilere dağıtılmıştır. 1576 yılında vakfın gelirleri 16.112 gümüş süleymânî

²⁹ Berekât, *Tarihu'l-Kazâ ve'l-İftâ fî Beyti'l-Makdis*, 220.

³⁰ 95 numaralı KŞS'nin kapak sayfasında yer alan bir kayda göre mahkeme 19 Safer 1023'te (31 Mart 1614) Tâziyye medresesine taşınmış, iki aydan az bir süre orada kaldıktan sonra 9 Rebiülâhîr 1023'te (19 Mayıs 1614) Tenkiziyye medresesine geri dönmüştür. Berekât, Tâziyye'nin diğer medreselere göre daha uzun süreli kullanımlarda mahkeme nakli için tercih edildiğini belirtmektedir. Bu da mekânsal yakınlıkla ilgili olmalıdır. Berekât, *Tarihu'l-Kazâ ve'l-İftâ fî Beyti'l-Makdis*, 223-224.

³¹ Müsakkafât, vakfedilmiş evler, dükkânlar vb. yapılar için, üzeri örtülü yapılar anlamında kullanılan bir isimdir. İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2005), 2/2229.

³² 67 numaralı KŞS, 73.sayfa, 1. Hüküm, 19 Muharrem 996/20 Aralık 1587.

³³ 67 numaralı KŞS, 73. Sayfa, 1. Hüküm. 19 Muharrem 996/20 Aralık 1587.

³⁴ Bu kalemi Burgoyne, *Mamluk Jerusalem* kitabının 401-402. sayfalarında medresenin vakıf gelirleri arasında sayarak köylülere verilen borçların geri ödemesi olarak ifade ederken Kamil Cemil el-Aseli de *Vesâik Tarihiyye Makdisiyye* eserinin 2. Cildinin 217. sayfasında Tâziyye vakfı gelirlerini ve dağıtımını kaydeden bir sicil kaydında zikretmektedir. *Kuvve* kelimesi için verdiği dipnotta bunun köylülerin zimmetinde bulunan borçlar anlamına geldiğini belirtmiştir.

kıt'a iken³⁵, 1580 yılında 17.337, 1587 yılında 10.559 şâmî kıt'a³⁶, 1588 yılında 12.000 mar'aşî kıt'a³⁷ olduğu kaydedilmiştir. Elde edilen gelirle medrese ve vakıf görevlilerine, talebelere ve yetimlere ücretlerinin verilmesinin yanı sıra medresede ve köyde bulunup geliri vakfa ait olan yerlerde tamire muhtaç kısımlar tamir edilmiş, yapılan resmi işlemlerin harçları ödenmiş, Minye köyü camisinin ve Safed'de bulunan Cukendar camiinin ihtiyaçları karşılanmıştır. Medresenin hasır, halı gibi ihtiyaçları ile köyde bulunan değirmenin devlete ödenen vergisi de vakıf gelirlerinin harcandığı yerlerdir. Medresenin vakıf gelirleri ve görevlilere yapılan ödemelerle alakalı örnek olması için tabloda bazı dönemlerin kayıtlarına yer verilecektir.

Tablo 1: Medresenin farklı tarihlerdeki gelirlerinin vazife sahiplerine dağıtımı

Vakfın Gelirleri	h.984/m.1576 yılı gelirleri; ³⁸ 979 yılına ait kuvve (çiftçilere verilen borçtan elde edilen); 3023 980 yılına ait mahsul; 10.929 981 yılına ait musakkafât; 2160 Toplam geliri; 16.112 kıt'a		h.996 Muharrem/m.1587 Aralık'ta toplanan gelir; ³⁹ 993 ve sonrasının mahsulü ve 994 musakkafâtiyle beraber toplam geliri; 10.559 kıt'a		h.996 Receb/1588 Haziran'da toplanan gelir; ⁴⁰ Bu senenin mahsulü ve musakkafâti toplam; 10.460 kıt'a	
Görev	Görevli Adı	Aldığı Ücret	Görevli Adı	Aldığı Ücret	Görevli Adı	Aldığı Ücret
Müteveli	Alaaddin Ebu'l-Hasan Ali b. Şemseddin Ebî Abdullah Muhammed (İbn Ebulutf)	1620	Şemseddin Muhammed b. Nureddin Ali b. Ebulutf	2160	Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ebulutf	1160
Nâzır	Müteveli ile nâzır aynı kişi	Yukarıdaki ücrete dahil	Müteveli ile nâzır aynı kişi	Yukarıdaki ücrete dahil	Müteveli ile nâzır aynı kişi	Yukarıdaki ücrete dahil
Kayyum	Şeyh Musa b. Davud	220	Musa b. Ebulutf	90	Musa b. Ebulutf	200
Câbî	Şeyh Muhammed	520	Muhammed b. Ebulutf	720	Muhammed b. Ebulutf	920

³⁵ 57 numaralı KŞS, 62. Sayfa, 1. Hüküm, 26 Safer 984/25 Mayıs 1576.

³⁶ 67 numaralı KŞS, 73. Sayfa, 1. Hüküm, 19 Muharrem 996/20 Aralık 1587.

³⁷ 67 numaralı KŞS, 332. Sayfa, 1. Hüküm, 10 Receb 996/5 Haziran 1588.

³⁸ 57 numaralı KŞS, 62. Sayfa, 1. Hüküm, 26 Safer 984/25 Mayıs 1576.

³⁹ 67 numaralı KŞS, 73. sayfa, 1. Hüküm, 19 Muharrem 996/20 Aralık 1587.

⁴⁰ 67 numaralı KŞS, 332. Sayfa, 1. Hüküm, 10 Receb 996/5 Haziran 1588.

Kâtib	İsmi kaydedilmemiş	280	Receb	120	Zekeriya el-Maarrî	200
Medrese Şeyhi	Seyyid Abdulâl	530	Seyyid Abdül-kadir el-Vefâî	600	Seyyid Abdül-kadir el-Vefâî	600
Müderris	1.Şeyh Ali 2.Mütevelli de burada müderislik yapıyor.	640 ve 6 gırar buğ-day	1.Merhum Şeyh Muhammed b. Ebullut'fa yarım tedris; 360 2.Şeyh Abdülhak'a yarım tedris; 1620		Şeyh Muhammed'e yarım tedris; 1760 Şeyh Abdülhak'a; 1240	
Muîd	Şeyh Zeynelarab b. Ebullut'f	220	Şeyh Zeynelarab	280	Şeyhülislam İshak	320
Bev-vâb-Ferrâş	Şeyh Numan	270	Şeyh Ebulfeth	280	Şeyh Ebulfeth	280
Şahid	Şeyh Muhammed		Şeyh Muhammed		Şeyh Yakub el-Karkaşendî	120
Fakih	Şeyh Muhammed (aynı kişi)	İki vazife için 320	Şeyh Muhammed (aynı kişi)	İki vazife için 280		
İmam	Şeyh Ahmed	110	Şeyh Radiyyüddin	160	Şeyh Radiyyüddin b. Şeyh İbrahim	100
Müezzin	Şeyh Bedreddin ed-Düveyk	220	Şeyh Muhammed	120	Şeyh Ahmed	120
Müeddibü'l-ETFâl			Şeyh Muhammed (müezzinle aynı kişi)	120	Şeyh Ahmed b. Şeyh Mahmud el-Muvakkıt	240
Fakihü'l-eytâm	Şeyh Mahmud	180				
Yetimler	Toplam 10 yetim, ücretleri fakihü'l-eytam'a verildi	250	Sayıları belirtilmemiş	120	10 yetim	100
Talebeler	Toplam 16 öğrenci	Herbirine; 45	Toplam 16 öğrenci	7'sine; 30 9'una; 20	Toplam 17 talebe	7'sine;40 10'una; 27
Kâtibü'l-ğaybe	Mahmud el-Es'ardî (Talebeler arasında, Noktacı olduğu da yazılmış)	100	Şeyh Mahmud (kâfîler arasında)	20	Şeyh Osman (Kâfîlerden hemen sonra)	27

Cüz Oku-yan- lar	Toplam 24 kârî	3 kişi- ye; 80 21 kişiyi; 60	Toplam 25 kârî	6'sına; 30 19'una; 20 kıt'a	Toplam 24 kârî	4'üne; 40 20'sine; 27 Kıt'a
------------------------	----------------	--	----------------	--------------------------------------	-------------------	--------------------------------------

Medresenin Minye köyünden gelen gelirlerinin tahsili ve hak sahiplerine dağıtılması her dönemde kadı tarafından sıkı şekilde takip edilmiş, bu konuda şikâyet olduğunda durum incelenerek hak sahiplerine ücretleri verilmiştir. 1584 yılında medresenin mütevellisi Şeyh Muhammed b. Ebullutf vakıf gelirlerinden hak sahiplerinin payını vermediği için medresenin şeyhi ve 7 cüzhân tarafından kadıya şikâyet edilmiştir. Konuyla ilgili iki kayıttan ilkinde müteveli köyden gelirlerin bir kısmını aldığını, Safed kadısının kendisinden köylülere buğday borç vermesini istemesi üzerine öyle yaptığını ancak hasat zamanında fiyat borç verdiği zamana göre düşük olduğu için daha az para aldığını belirterek kendini savunmuştur. Kadı vakıf malından borç vermesinin zaruret dışında uygun olmadığını, ancak kadının izniyle ziraat için tohum parasının borç verilebileceğini belirterek şer'î olmayan bu uygulaması sebebiyle mütevelliyi kalan miktarı ödemekle mükellef kılmıştır.⁴¹ Bu kayıta zikredilen ve köylülere bir tür ziraat desteği olarak verilebileceği ifade edilen borcun daha önce bahsi geçen *kuvve* kalemi olması muhtemeldir. Müştekinin sadece medrese şeyhi olduğu ikinci kayıta ise müteveli, köyden gelirlerin bir kısmını alıp orada yapacağı harcamalardan sonra Kudüs'e doğru yola çıktığını, yolda eşkıyalar⁴² tarafından parasının çalındığını ifade etmiştir. Mütevellinin yola 3 kişiyle çıktığını öğrenen kadı o günlerde sancakta bulunan askerlerin büyük bir kısmı Sultan'ın seferine iştirak etmek üzere gittiği için yolculuklara kalabalık grupla çıkılması gerektiğini hatırlatarak mütevelliyi bu ihmali sebebiyle kusurlu bulmuş ve vakıf malını ödemesini istemiştir.⁴³

⁴¹ 64 numaralı KŞS, 122. Sayfa, 1. Hüküm, 25 Ramazan 992/30 Eylül 1584.

⁴² Eşkya ile o dönemde Kudüs ve civarının en önemli güvenlik problemlerinden olan ve urban da denilen bedevi Arap kabileleri kastedilmektedir. Memlûklerin son döneminde ciddi bir sorun olarak ortaya çıkan bedevi Arap kabilelerinin yol kesme başta olmak üzere ahaliye yaşattığı güvenlik sorunları Osmanlı döneminde de devam etmiş, bu örnekte olduğu gibi yolculuklar esasında insanların can ve mal güvenliği için ciddi tehdit oluşturacak düzeye ulaşmıştır. Osmanlı devleti bu problemi çözüp bu aşiretleri ıslah ederek hac yolunun güvenliğini sağlamak ve urbanı haclıların ihtiyaçlarının karşılanmasında istihdam etmek için Haremeyn ve Kudüs'e gönderdiği gibi urban için de hususi surre göndermiş ve bunlar Urban Surre Defterlerine kaydedilmiştir. Bu konuda yapılmış bir çalışma için bk. Seyfettin Şahin, *H.1192/M.1778-1779 Tarihli Urban Surre Defteri: Transkripsiyon ve Değerlendirme*, (Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014).

⁴³ 64 numaralı KŞS, 122. Sayfa, 2. Hüküm, 25 Ramazan 992/30 Eylül 1584.

3.2. Vakıf Görevlileri

Medreselerin ihtiyaçlarının giderilmesinde, devamlılığının sağlanmasında önemli rolü olan vakıfların işleyişinde en üst düzey görevliler nâzır ve mütevellidir. Vakıf işlerini vakfiye şartları ve şer'î hükümler çerçevesinde yürüten, vakıf malında tasarruf yetkisi olan müteveli, ya vâkıfın şartıyla ya da kadının tayin etmesiyle belirlenir.⁴⁴ Bazı medreselerin iki mütevellisi olduğu görülse de⁴⁵ yaygın uygulama mütevellinin tek kişi olmasıdır. Mütevellinin vakıf tasarruflarını denetleyen kişi nâzırdır. Nâzır vakıf şartlarına muhalif davranıldığını tespit ettiğinde buna müdahale etmek ve düzenlemekle görevlidir.⁴⁶ Vakıf gelirlerini tahsil etmekle görevli kişiye câbî, mütevellinin emri altında çalışan, vakıf işleriyle meşgul memura da kayyım denilmektedir.⁴⁷ Kayyım kelimesinin müteveli yerine kullanıldığı da görülür⁴⁸ ancak Kudüs sicillerinde bahsi geçen kayyım vakıfta görevli memur anlamındadır. Ayrıca vakıf işlerini kaydeden vakıf kâtibi ile kararların alınması esnasında şahitlik vazifesinde bulunan vakıf şahidi de görevliler arasındadır. Harem-i Şerif evrakında yer alan Tâziyye Medresesi ile ilgili bazı belgelerin arkasında bulunan "Ebubekir b. Tâz tarafından yazıldı"⁴⁹ ibaresine dayanarak medresenin tevliyetini emirin çocuklarının üstlendiği yani Kudüs'te bulunan vakıfların çoğu gibi evlada meşrut bir vakıf olduğu söylenebilir. Emirin ailesinden gelen kişilerin ardından Kudüs kadısı tarafından tayin edilen kişiler mütevellilik vazifesini sürdürmüştür. Genelde iki ayrı kişide olan nezaret ve tevliyet vazifesi 16. asırda Tâziyye Medresesi'nde aynı kişi tarafından yürütülmüştür.

Tâziyye vakfının nezareti konusunda hem sicillerde hem de mühimme kaydında rastlanan dikkat çekici bir hususu da zikretmek gerekir. 1557 yılında Kudüs kadısının huzuruna gelen Haremeyn⁵⁰ Evkâfî kâtibi Hamza Çelebi, medresenin Bâbîâlî'de bulunan nâzır Reisülküttab Abdurrahman Efendi'nin bir mektup göndererek kendisini vakfın nezareti için vekil tayin ettiğini ifade etmiştir. Kadının mektuba istinaden ona izin vermesi üzerine huzura çağrılan müteveli Şeyh Ali Efendi'ye vakfın gelir gider hesapları

⁴⁴ M. Zeki, Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: MEB Basımevi 1971), 2/640.

⁴⁵ 1660 yılında Hatuniyye medresesinin iki mütevellisi vardır: eş-Şeyh Yusuf b. Radiyyüddin el-Lutfî ve eş-Şeyh Muhammed el-Affî b. Cemâ'a. İbrahim Rabaia, *Tarihu'l-Kuds fi asri'l-Osmâni fi davi'l-vesâik hilâl 1600-1700*, (Hayfa: Mektebetü Külli Şey 2010), 289.

⁴⁶ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, 2/666.

⁴⁷ Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1988), 225.

⁴⁸ Akgündüz, *İslam Hukukunda*, 225.

⁴⁹ Burgoyne, *Manluk Jerusalem*, 401.

⁵⁰ Haremeyn ifadesi ile kastedilen Kudüs ve el-Halil şehirleridir.

sorulmuştur.⁵¹ Mühimme defterinde bulunan 1568 tarihli bir belgede de⁵² Tâziyye medresesi mürtelikasının⁵³ İstanbul'a gönderdikleri bir arz-ı hal ile vakfın müteveli kaimmakamı⁵⁴ olan Ali b. Muhammed'in vakıf gelirlerini hak sahiplerine vermediğini, vakfın tamire muhtaç yerlerini tamir ettirmediğini bildirdikleri nakledilirken “medrese-i mezbure nezareti Südde-i saadetimde reisülküttab olanlara meşrut olup” ifadesi kullanılmış, “hâliyâ Dîvân-ı âlişânımda reisülküttabım olan ...Mahmud” olarak zikredilen Mahmud Efendi tarafından bu mütevellinin görevden alındığı ve onun yerine vakfa nezaret etmesi için Halilürrahman Vakfı mütevellisi Hamza'nın görevlendirildiği belirtilmiştir. Bahsi geçen Hamza marifetiyle önceki mütevellinin görevinin başından beri yaptığı harcamaların teftiş edilmesi, haksız yere zimmetine geçirdiği mal tespit edilirse bunun kendisinden tahsil edilmesi de emredilmiştir.⁵⁵ 16. yüzyılda nişancının emrinde çalışan, Dîvân-ı Hümayun'da görevli bir grup kâtabın yöneticisi olan reisülküttab⁵⁶ daha çok divan akdi esnasında bazı görevler, divandan çıkan fermanların kontrolü, tımar ve zeamet beratları ve merkezden yapılan tayinlerle ilgilenmiştir. Ancak kalem dışı görevlerinden biri de vakıf nezaretleridir.⁵⁷ Mühimme

⁵¹ 33 numaralı KŞS, 531. Sayfa, 2. Hüküm, 22 Şevval 964/18 Ağustos 1557. Aynı yıla ait bir başka kayıta da tedris ücretini almak isteyen müderris İsa b. Şemseddin Muhammed el-Mısırî'nin kadiya başvurduğu anlatılırken o esnada vakfın nâzırlığını deruhte eden, Babiâlî'nin reisülküttabı Abdurrahman Efendi'ye vekâleten Haremeyn nâzırının da kadının yanında bulunduğu kaydedilmiştir. 33 numaralı KŞS, 249. Sayfa, 1. Hüküm, 27 Rebiülahir 964/27 Şubat 1557.

⁵² *Mühimme Defterlerinde (1545-1594) Kudüs I*, ed. Halit Eren, haz. Murat Uluskan, Yüksel Çelik, Davut Hut, Cengiz Tomar, çev. Fazıl Bayat, Sadık Ünay, (İstanbul: IRCICA 2016), 90-91.

⁵³ “Vakfın menfaatleri kendilerine şart olunan kimseler” olarak tarif edilen mürtelika vakıf gelirlerinden pay alan kişilerin tamamı için kullanılan bir tabirdir. Ali Himmet, Berki, *Vakfa Dair Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstılah ve Tabirler*, (Ankara: Doğu Matbaası 1966), 41.

⁵⁴ Müteveli kaim-makam'ı; “vakfın mütevellisi mevcut olduğu halde aniden ortaya çıkan ve vakfı ilgilendiren bir iş için arandığı halde bulunamadığı, müteveli vekil bırakmaksızın sefer-i baîd (üç günlük bir süre veya daha fazlası) için yolculuğa çıktığı veya meşrûta müteveli olan şahıs küçük olduğundan vakıf işlerini yürütemediği hallerde vakfa ait işlerin muattal kalmaması amacı ile vakfın yararına olarak muvakkaten” tayin edilen kişidir. Müteveli ile alakalı bir itham olduğunda davasını da bu kişi yürütür. Akgündüz, *İslam Hukukunda*, 238.

⁵⁵ Vakfın nezaretiyle ilgili bu durum bir dönem şikâyet konusu olmuş, 1584 yılına ait bir başka mühimme kaydında bazı kimselerin nâzırın reisülküttab olması şartı bulunmadığını iddia ettikleri belirtilmiş, medrese vakfiyesine tekrar bakılarak ve bilenlere sorularak bunun teyid edilmesi, o tarihte ve daha önce nâzır olanların hangi sebeple tayin edildiğinin, yetkilerinin tespit edilmesi emredilmiştir. *Mühimme Defterlerinde (1545-1594) Kudüs I*, 191-192.

⁵⁶ Recep Ahışalı, “Reisülküttâb”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2007), 34/546-549.

⁵⁷ Reisülküttabın nezaretinde olan vakıflara konuyla ilgili eserinde Ahışalı yer vermiştir: “Reisülküttab nezaretinde olan bu vakıflar, daha önce reisülküttablık makamında bulunan birisi tarafından nezaretini reisülküttablara meşrut etmişlerdir. 1730-1736 yılları arasında reisülküttablık yapmış olan el-Hâc İsmail Efendi Galata'da Kurşunlu Mahzen'de yaptırdığı mektep ve çeşmeye tahsis ettiği vakıfların nezaretini reisülküttab olanlara bırakmıştır.” Ayrıca aynı bilginin dipnotunda “Reisülküttab Ebibekir Ratib Efendi kendi mührü ve imzasıyla kaleme

ve sicil kayıtlarında bulunan bu bilgiler bu konuda daha önce örneğine rastlamadığımız bir uygulamaya işaret etmektedir. Medresenin vakfiyesini görme imkânımız olmadığından bunun vâkîfın şartı olup olmadığını söylemek henüz mümkün olmasa da bu durumun akla getirdiği bazı ihtimallerden söz edilebilir. Emir Tâz Memlûkler döneminde yaşadığı için vakfiyesinde “reisülküttab” tabiri kullanılarak nezaretin meşrut kılınması pek mümkün değildir. Çünkü bu kullanım Osmanlı döneminde var olan bir vazifeyi ifade eder. Ancak bunun yerine Memlûkler döneminde buna tekabül edecek bir mevkide görevli kişilere meşrut kılınmış olması muhtemeldir.⁵⁸ Vâkîfın bunu vakfını garanti altına almak için mi, kendisinin döneminin sözü geçen emirlerinden olmasından dolayı vakfının nezaretini devlet işleri sebebiyle kişisel hukukunun olduğu üst düzey bir isme devretmek istediği için mi böyle bir talepte bulunduğunu bilmek henüz mümkün değildir. Hem vâkîfın bu tercihinin nedeni hem de vakıf nezaretlerinin yüksek kademeli devlet memurlarına meşrut olmasının vakfa değer katan bir yönü olup olmadığı ancak buna benzer örneklerin çoğalmasıyla anlaşılabilir. Eğer vâkîfın böyle bir şartı yoksa Osmanlı döneminde Kudüs'ün özel statüsüne binaen böyle bir uygulama yapılmış olabilir. 1576, 1587 ve 1588 gibi farklı yıllara ait kayıtlarda Tâziyye Medresesi'nin nâzır ve mütevellisinin aynı kişi olduğu dikkate alınınca vakfiyede mevcut bu şarta her dönemde uyulmadığı ya da müteveli olan kişinin reisülküttaba vekâleten nezaret vazifesini yürüttüğü de düşünülebilir.

Osmanlı'da vakıf görevlileri merkezden aldıkları beratlarla bu vazifeyi ifa etmeleri sebebiyle devletin bazı imtiyazlar tanıdığı “askerî zümre”den kabul edildikleri için⁵⁹ Kudüs'te bulunan vakıfların büyük çoğunluğunda yerel seçkin ailelerin mensupları görev yapmakta ve bu vazifeler nesilden nesile aktarılmaktadır. 16. asırda Tâziyye medresesi ve vakfı görevlileri arasında da Ebulutf ailesinden olan kişilerin çokluğu dikkat çeker. Bu medresede nâzır, müteveli, müderris, muîd, câbî ve kayyım gibi birçok vazifeyi deruhte eden Ebulutf ailesinin mensupları aynı zamanda Kudüs'te bulunan diğer

aldığı cihet tevcihi konulu bir arzda vakıftan “nezaret-i çâkeride olan evkaftan İstanbul ve Galata'da vaki merhum İsmail Efendi cami-i şerif ve mekteb ve çeşmesi evkafından...” şeklinde bahsetmektedir. Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttablık (XVIII. yüzyıl)*, (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı 2001), 196.

⁵⁸ Bu konuda istişare ettiğimiz, Memlûkler dönemi Kudüs ilmi hayatı üzerine çalışan Arş. Gör. Muhammet Enes Midilli de Memlûkler döneminde bu vazifeyi ifa eden inşa kâtiplerinin varlığına işaretle “inşa kâtibine meşrut” kılınmış olup, Osmanlı dönemine intikal edince bunun mukabili bir vazife erbabı olmak üzere reisülküttaba meşrut kılınmış olabileceği ihtimalini ifade etti. Kendisine müteşekkirim.

⁵⁹ Şerife Eroğlu Memiş, “Kudüs Vakıflarında İstihdam:18. Yüzyılda Vakıf Görevlilerinin Sosyo-Ekonomik ve Demografik Özellikleri”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 55 (2020), 103.

bazı medreselerde de mütevellî, nâzır ve müderris olarak görev almaktaydı.⁶⁰ Bu kişilerden biri görevden herhangi bir sebeple ayrılacak olursa yerini bir yakınına bırakıyordu.

4. Medresede Eğitim

Tâziyye Medresesi'nde fukaha olarak anılan talebeler, onlara ders okutmakla görevli müderrisler, müderrisin okuttuğu dersi tekrar edip talebenin anlamasına yardımcı olan mu'îd, medresede ders veren fakih, medresede bir tür sıbyan mektebi olarak ders alan ve kayıtlarda *eytâm* olarak ifade edilen küçük yetim çocuklar, küçük çocukların eğitiminden sorumlu olan müeddibü'l-etfâl, imam, müezzin, şeyh, cüzhânlar, talebelerin ya da cüzhânların düzenli gelip gelmediğinin takibini yapan kâtibü'l-gaybe gibi doğrudan tedris veya dini hizmetlerle meşgul olan kişilerin yanında medresenin temizliğinden sorumlu ferrâş ile giriş çıkışları kontrol eden ve belki yatılı kalan talebeler olduğu için gece de güvenliği sağlayan bevvâb zikredilebilir. Medrese şeyhi olarak zikredilen kişinin göreviyle ilgili kaynaklarda farklı bilgiler vardır. İbrahim Rabaia şeyhin tedris hizmetinden sorumlu, medresenin ve çalışanlarının ihtiyaçlarını mütevellî ve nâzıra bildirerek karşılayan, ilmî seviyesi yüksek kişi olduğunu kaydederken,⁶¹ Tenkiziyye Medresesi'ni ele alan çalışmalarında Hijjîh ve al-Tel medrese şeyhi ifadesini doğrudan müderris olarak değerlendirmişlerdir.⁶² Kayıtlarda müderris olan kişilerin ayrıca zikredildiği dikkate alındığında kanaatimize göre medrese şeyhi talebeye ders okutmak dışında medresenin idaresinde ve ihtiyaçlarının giderilmesinde müderristen daha fazla sorumluluğu olan bir görevli olmalıdır. Zikredilen kişilerin tamamı vakfın mürtezikası olarak adlandırılarak vakıf gelirlerinden pay alan kişilerdir.

Medreselerdeki müderris sayısı farklılık göstermekle beraber Tâziyye Medresesi'nde 16. yüzyılda iki müderris olduğu görülür. Bu müderrislerin ücretleri arasında kimi zaman ciddi fark olması medresede harcadıkları mesaiyle alakalı olabileceği gibi, ilmî seviyelerinin farklılığından da kaynaklanabilir. 16. asırda vakfın mütevellilik ve nâzırlık vazifeleri uhdesinde olan Şeyh Muhammed b. Ebulutf aynı zamanda burada müderris olarak da görev yapmıştır.⁶³ Fıkıh eğitimini merkeze alan medreselerin hangi Sünnî fıkıh mezhebine göre ders vereceği çoğunlukla en baştan vâkıf tarafından

⁶⁰ 1631'de eş-Şeyh Ebulutf b. İshak b. Ebu'l-lutf, Cevheriyye medresesi vakfının mütevellisi, 1688'de eş-Şeyh Abdullah Efendi b. Ebulutf vakfın nâzırını olarak görev almıştır. Rabaia, *Târîhu'l-Kuds*, 285.

⁶¹ Rabaia, *Târîhu'l-Kuds*, 272.

⁶² Shawkat Ramadan Hijjîh, ve Othman Ismael al-Tel, "el-Medrese et-Tenkiziyye fi'l-Kuds: Nemûzecen li-idareti'l-medâris ve evkâfihâ fi'l-asri'l-Memlûkî (h.730/m.1329)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56 (2005), 91.

⁶³ 64 numaralı KŞS, 528. Sayfa, 1. Hüküm, 6 Zilkade 993/30 Ekim 1585.

belirlenirdi. Kudüs'teki medreselerin büyük bir kısmı tek bir mezhebe göre tadrise devam ederken birden fazla mezhebin fıkhnın öğretildiği yerler olduğu da bilinmektedir. Mesela Kudüs'te Salâhiyye medresesi Şafii fıkhnın, Muazzamiyye medresesi Hanefi fıkhnın, Efdaliyye medresesi ise Mağripli müslümanların bulunduğu bölgede olduğundan Maliki fıkhnın tedrisine tahsis edilmiştir. Tâziyye medresesi görevlilerinin çoğu Ebullutf ailesinden olup bu ailenin hem Hanefi hem Şafii mensupları vardır. 1557 yılında burada müderris olan Şerefüddin İsa b. Şemseddin Muhammed b. El-Mısrî'nin Şafii olmasına⁶⁴ ve 17. yüzyılda Hâfızüddin b. Ebullutf'un Tâziyye Medresesi'ne Şafii müderris olarak tayin edildiğini⁶⁵ belirten bir kayda dayanarak medresede Şafii fıkhnın tedris edildiği düşünülmektedir.⁶⁶ 17. yüzyılda Şeyh Ebî Ahmed b. Ebi'l-Hasan el-Endelüsî'nin medresedeki küçük çocukların eğitimi ile meşgul olmanın yanında kütüphanede kitap mütalaa ettiğini zikreden sicil kaydından⁶⁷ medresede bir kütüphane olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁸ Tâziyye Medresesi ile alakalı şu ana kadar ulaşabildiğimiz kaynaklar kütüphanesinin büyüklüğüne dair fikir edinmemize imkân sağlamadığından kütüphaneden maksadın bugünkü manada kitaplara tahsis edilmiş özel bir mekân olabileceği gibi *hizâne* olarak ifade edilen kitapların bulunduğu bir dolap olduğu da söylenebilir.

Kudüs'te vakıfların ve ilmi kurumların kimi zaman adeta belli ailelerin tekelinde olduğu, bu aile mensuplarının vazifeleri kendi aralarında paylaştığı daha önce de ifade edilmişti. Tâziyye Medresesi'nin vakıf görevlilerinde olduğu gibi eğitim hizmetini yürüten kişiler arasında da Ebullutf ailesinden birçok kişi bulunmaktadır. 1557 yılında medresede müderris olan Şemseddin Muhammed b. Ebullutf, kendisi tedris ücretini aldığı halde aynı anda medresede hem müderrislik hem muidlik yapan kardeşi Takiyyüddin'in ücretini alamadığını ifade ederek kadı huzurunda

⁶⁴ 33 numaralı KŞS, 249. Sayfa, 1. Hüküm, 27 Rebiülahir 964/27 Şubat 1557.

⁶⁵ 121 numaralı KŞS, 82. Sayfa, 2. Hüküm, 5 Zilkade 1042/14 Mayıs 1633.

⁶⁶ 1588 yılında Şeyh Abdülâlî b. Seyyid Hadîd'in vefat eden kardeşinin yerine Salahiyye ve Tâziyye medreselerine fakihlik vazifesiyle tayin edildiği ifade edilmiştir. Salahiyye'nin Şafii medresesi olduğu bilindiğinden aynı kişinin fakihlik yapacağı Tâziyye medresesinin de Şafii medresesi olduğu anlaşılmaktadır. ⁶⁷ numaralı KŞS, 349. Sayfa, 5. Hüküm, 28 Ramazan 996/21 Ağustos 1588.

⁶⁷ 189 numaralı KŞS, 256. Sayfa, 2. Hüküm, 10 Zilkade 1099/6 Eylül 1688.

⁶⁸ Erünsal, Ortaçağ İslâm dünyasındaki tedris dikkate alındığında medreselerin çoğunda bir kütüphane olması gerektiğini, ancak kaynakların daha çok koleksiyonu geniş olan kütüphanelere yer vermesi sebebiyle tamamından haberdar olmadığımızı ifade ediyor. İsmail Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 360. Ayrıca Kudüs'ün fethinin ardından Selahaddin Eyyûbî ve diğer Eyyûbî hükümdarlarının şehirdeki mescidlerde, Nahviyye, Nasıriyye gibi medreselerde kütüphaneler kurduklarını, Memlük sultanı Kayıtbay'ın Kudüs'teki Eşrefiyye Medresesi'ni tamir ettirdiği sırada burada zengin koleksiyonu olan bir kütüphane kurduğunu da aynı kaynaktan öğreniyoruz. Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 366, 375.

nâzıru'n-nuzzârdan şikâyetçi olmuştur.⁶⁹ Aynı aileden akraba olanların kendi aralarında paylaştığı vazifeler herhangi bir sebeple birinin görevinden ayrılması durumunda yine bu kişilerin oğulları, kardeşleri, amca çocukları gibi yakınlarına tevdi edilmiştir. 1588 yılında Tâziyye medresesinde yarım tedaris ücretiyle müderrislik yapan Ebulutf ailesinden Şeyh Abdülhak'ın vefatı üzerine buradaki vazifesi kardeşi Şeyh Carullah b. Şeyh Ebubekir b. Ebulutf'a devredilmiştir.⁷⁰ Yine Şeyh Abdülhak'ın uhdesinde olan Salâhiyye medresesinde mudlik vazifesini yeğeni⁷¹, Cevheriyye medresesi vakfı mütevellilik vazifesini kardeşi⁷², Gadiyye medresesinde meşihat vazifesi ile Osmaniyye medresesinde Kur'ân okuma vazifesini de başka bir yeğeni⁷³ devam ettirmiştir. Salâhiyye Medresesi'nde mudlik yapan Şeyh Abdülhak Efendî'nin Tâziyye medresesinde yarım tedaris ücretiyle müderrislik yapması Salâhiyye'de verilen eğitimin daha ileri düzeyde olduğunu gösterir. Böylece bir yandan Salâhiyye'de mudliğe devam ederken diğer yandan Tâziyye'de müderrislik tecrübesi kazandığı ve gelir elde ettiği anlaşılmaktadır.

Bir kişinin uhdesinde birden fazla vazifenin olması durumu Kudüs'te sıkça rastlanan bir durumdur. Mesela bu örneklerden biri olarak es-Seyyid Halil el-Hazrecî el-Ensârî isimli şahıs aynı anda 3 hangâh, 4 medrese ve 1 makamda yürüttüğü cüz okuma vazifesinin yanı sıra bir ribâtta mürettib olarak görev yapmaktadır.⁷⁴ Şeyh Abdülâl b. Seyyid Hadid 1588 yılı Ağustos'unda hem Tâziyye hem Salâhiyye Medreseleri'nde fakihlik görevine devam etmektedir.⁷⁵ 1588 yılında Tâziyye Medresesi vakfı kâtibi olan Zekeriya el-Maarî aynı zamanda Hatuniyye Medresesi vakfında da kâtiplik görevini ifa etmektedir.⁷⁶ Farklı medreselerde görev alanların yanında Tâziyye içerisinde birden fazla vazifeyi yürüten kişiler de olmuştur. 1557'de ücretini talep etmek üzere kadiya gelen İsa b. Şemseddin Muhammed b. el-Mısırî Tâziyye'de müderrislik, mudlik ve katiplik yaptığını ifade etmiştir.⁷⁷

16. asırda medresedeki talebe sayısı 16-17 öğrenci civarındadır. Sicillerde *fukaha* olarak adlandırılan bu talebeler medresede muhtemelen yatılı kalarak ve vakıftan kendileri için ayrılan tahsisattan farklı miktarlarda ücret alarak tedrise devam etmektedir. Öğrencilerden biri derslere devam durumunu takip etmekle görevli olup gelenlerin isimlerinin yanına nokta

⁶⁹ 33 numaralı KŞS, 346. Sayfa, 3. Hüküm, 29 Cemaziyelahir 964/29 Nisan 1557.

⁷⁰ 67 numaralı KŞS, 189. Sayfa, 1. Hüküm, 7 Cemaziyelahir 996/5 Mayıs 1588.

⁷¹ 67 numaralı KŞS, 189. Sayfa, 2. Hüküm, 7 Cemaziyelahir 996/5 Mayıs 1588.

⁷² 67 numaralı KŞS, 188. Sayfa, 4. Hüküm, 7 Cemaziyelahir 996/5 Mayıs 1588.

⁷³ 67 numaralı KŞS, 189. sayfa, 5 ve 6. Hüküm, 7 Cemaziyelahir 996/5 Mayıs 1588.

⁷⁴ Rabaia, *Târihu'l-Kuds*, s. 273.

⁷⁵ 67 numaralı KŞS, 349. Sayfa, 5. Hüküm, 28 Ramazan 996/21 Ağustos 1588.

⁷⁶ 67 numaralı KŞS, 388. Sayfa, 1. Hüküm, 26 Ramazan 996/19 Ağustos 1588.

⁷⁷ 33 numaralı KŞS, 249. Sayfa, 1. Hüküm, 27 Rebiülahir 964/27 Şubat 1557.

koyduğundan noktacı diye isimlendirilmiş ve kendisine bunun için de ücret verilmiştir.⁷⁸ Medresede bu talebeler dışında 16. yüzyıl kayıtlarında *eytâm* olarak zikredilen 10 tane küçük çocuğun, medrese içinde mektep⁷⁹ olarak adlandırılan bir bölümde ders aldıkları anlaşılmaktadır.⁸⁰ Burgoyne da bu çocukları Kur'an eğitimi alan yetimler olarak tarif etmektedir.⁸¹ Yetimlerin eğitimiyle meşgul olan kişi bazı kayıtlarda *müeddibü'l-ettâl*, bazı kayıtlarda ise *fakîhü'l-eytâm* adıyla zikredilmiştir. Vakıftan yetimlere tahsis edilen ücretleri de çocuklar adına müeddibü'l-ettâl veya fakîhü'l-eytâm olarak bilinen bu kişiler almıştır.⁸²Bu bilgilerden Tâziyye Medresesi'nde biri çocuklara sıbyan mektebi düzeyinde temel dini bilgilerin, diğeri fukaha denilen talebeye daha ileri düzeyde fıkıh tedrisinin yapıldığı iki kademeli bir eğitim verildiği anlaşılmaktadır. Ancak Kudüs medreselerinde eğitim almak ilmiye kademelerinde vazife almak için yeterli olmadığından buradaki medreselerde eğitimini tamamlayan talebelere bazıları daha sonra İstanbul'da ve diğer şehirlerde bulunan medreselere giderek daha ileri düzeyde eğitim almış, orada bulunan hocalardan aldıkları mülazemetle ilmiye sınıfı içinde farklı vazifelere tayin edilmişlerdir.

5. Medresedeki Diğer Dini Hizmetler

Kudüs'te Mescid-i Aksa başta olmak üzere farklı dini mekânlarda çok sık rastlanan, geliri vakıflar tarafından karşılanan bir görev de Kur'an cüzleri okuma vazifesidir. Osmanlı padişahları başta olmak üzere birçok kimse sadece cüz okunması için vakıflar tahsis etmişler, bunun için görevlendirilen cüzhânlar vakfiyede belirlenen yer ve zamanda kendilerine verilen cüzleri okumaları karşılığında vakıftan ücret almışlardır. Bir kişinin aynı anda birden fazla yerde kıraat vazifesi aldığı sıkça görülür. Cüz okunması için vakıf tahsis edenler *rab'a* denilen sandıklar içinde cüzler şeklinde Kur'an-ı Kerim vakfeder, cüzhânlar bu cüzleri okurlardı. Bunların en bilinenleri Kubbetü's-sahre içinde bulunan Kanuni Sultan Süleyman *rab'ası* ile Rüstem

⁷⁸ 57 numaralı KŞS, 62.sayfa. Bu sicile *Vesâik Tarihîyye Makdîsiyye* isimli eserinde yer veren Kamil Cemil el-Aselî 217. sayfanın dipnotunda "noktacı" kelimesindeki kaf harfini fe olarak okuduğundan bu kişinin "yağ doldurarak kandilleri yakan kişi" olduğunu belirtmiştir. Ancak talebeler arasında zikredildiğinden bu kişinin noktacı olarak anlaşılması kanaatimizce daha doğrudur. Kamil Cemil el-Aselî, *Vesâik Tarihîyye Makdîsiyye*, (Amman: Müessesetü Abdülhamid Şûman 1985), 2/217.

⁷⁹ Sicil kayıtlarına bakıldığında 16. yüzyılda Kudüs'te medreselerin içinde mektep olarak isimlendirilen bölümler olduğu gibi müstakil mektepler olduğu da anlaşılmaktadır. Mektep küçük çocukların eğitimine tahsil edilen yerlerin adı olmalıdır. Mesela 67 numaralı KŞS, 65. sayfasındaki ilk hükümde Ahmed Efendi Mektebi'nde çocuklara mürebbilik vazifesinden bahsedilmektedir.

⁸⁰ el-Aselî, *Vesâik tarihîyye*, 2/217.

⁸¹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, 402.

⁸² 67 numaralı KŞS, 73. Sayfa, 1. Hüküm, 19 Muharrem 996/20 Aralık 1587.

Paşa *rab'asıdır*. Tâziyye Medresesi'nde de bunun için vakfedilen *rab'a* ve 16. asırda bu vazifeye vakıftan farklı miktarlarda ücret alan 25 civarında cüzhân vardır. Sicillerde günlük bir Osmanî ücretle burada cüz okuyanlar yer aldığı gibi, vakıf ücretlerinin dağıtımı esnasında cüz okuyanlara 20, 27, 30 ve 40 gibi değişen miktarlarda şâmî kıt'a verildiği de kaydedilir. Miktarlar arasındaki farklılık okudukları cüz miktarından kaynaklanabileceği gibi vâkıfın şartlarından da kaynaklanmış olabilir. Bu cüzlerin her gün dağıtımından ve kıraat edildikten sonra toplanmasından sorumlu olan *müferriku'l-eczâ* ile kıraatin her gün aksamadan devam edebilmesi için yoklama ile görevlendirilen *kâtibü'l-ğaybe* de vakıftan ücret almışlardır.⁸³ Makale için incelenen sicillerde cüzhân sayısı 25 civarında olsa da 16. asır sonlarındaki bir sicil kaydından Tâziyye Medresesi için bu sayının aslında 30 olması gerektiği anlaşılır. 1598 yılında Kudüs kadısı olan Şücaaddin Efendi, medresenin vakfiyesine göre 30 olması gereken okuyucu sayısının 24 olduğunu tespit ederek buraya başka görevliler tayin etmiştir. Mücavir olarak Kudüs'te bir süre bulunan kimseler de medreselerde cüz okuma dahil bazı görevler almışlardır.⁸⁴

Mescid-i Aksa'ya çok yakın bir konumda olmasına rağmen medresenin görevlileri içinde imam ve müezzin de bulunmaktadır. İki katlı bu yapının içinde fukaha denilen talebeler, mektepte eğitim alan küçük çocuklar, mütevellinin orada barınan aile halkı ve kimi zaman cüzhânların olduğu düşünüldüğünde vakit namazlarının cemaatle kılınması için ezan okumak ve namaz kaldırmak üzere görevli atandığı anlaşılmaktadır. Bu sayede talebelerin mekânın dışına çıkarak tedrise ara vermesine gerek kalmadan cemaatle namaz kılması sağlandığı gibi hem fıkıh talebelerinin hem yetim çocuklara cemaatle namaz kılma konusunda bir tür eğitim imkânı olmuştur.

Sonuç

Osmanlı döneminde Kudüs'te ilmi hayatın en temel kurumu olan medreselerin anlaşılması, her bir medresenin izinin Şer'iyye sicilleri başta olmak üzere mevcut kaynaklar üzerinden takip edilmesiyle mümkün olacaktır. Bu çalışma, orta ölçekli bir medrese üzerinden Osmanlı hâkimiyetine geçen Kudüs medreselerinin imkân, işleyiş ve problemlerine dair bir okuma yaparak literatüre katkı sağlamayı amaçlamıştır. Memlûkler döneminde şehrin nüfusuna oranla çok sayıda medresenin kurulduğu Kudüs'te, bu kurumların neredeyse tamamı Osmanlı döneminde de faaliyetlerine devam etmiştir. Bu devamlılığı sağlamadaki en önemli unsur hiç şüphesiz vakıf sistemidir. Bu çalışma ile Kudüs'ün 16. yüzyılda Osmanlı idaresine geçişinin ardından medreselerin ve onlara ait olan vakıfların işleyişinin ve

⁸³ 67 numaralı KŞS, 73. Sayfa, 1. Hüküm, 19 Muharrem 996/20 Aralık 1587 ve 332. Sayfa, 1. Hüküm, 10 Receb 996/5 Haziran 1588.

⁸⁴ 78 numaralı KŞS, 407. Sayfa, 1. Hüküm, 9 Cemaziyelahir 1006/17 Ocak 1598.

merkezi yönetimin bunlar üzerindeki denetiminin titizlikle sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Medresedeki faaliyetler, görevliler ya da vakıf gelirlerinin tahsili ve harcanması ile alakalı herhangi bir aksaklıkta meselenin çözümü için öncelikle kadıya, gerektiği durumlarda da doğrudan merkezi yönetime müracaat edilmiş ve çözüme ulaşılmıştır. Mensuplarına imtiyaz ve saygınlık sağlayan medreselerde ve vakıflarda görev almak yerel halktan kişiler için önem arz ettiğinden dinî ve ilmî kurumların birçoğunda bu vazifeler çoğunlukla belli aileler tarafından, kendi aralarında tevarüs edilmesi şeklinde yürütülmüştür. Tâziyye Medresesi'nde çalışmaya konu olan dönemde Ebullutf ailesinin varlığı sıklıkla göze çarpmaktadır. Bir vazife için birden fazla kişinin rekabet içinde olması ya da bir kişinin uhdesinde birden fazla vazife olması da zikredilen imtiyaza sahip olma gayretiyle açıklanabilir. Medresenin vakıf gelirleri arasında Safed'e bağlı bir köyün olması, vakıfların aynı zamanda Kudüs şehri ile çevresi arasında ilişki kurulmasında da rolü olduğunu gösterir.

Kudüs medreseleri üzerine yapılacak çalışmaların artmasıyla medreseler kendi içinde hiyerarşik bir kademelendirmeye tabi tutulabilecek, ulemanın bu kurumlardaki hareketliliği daha iyi takip edilebilecek, Osmanlı hâkimiyetindeki diğer bölgelerde bulunan medreselerle kıyas imkânı bulunabilecektir. Medreselerin daha sonraki yüzyıllardaki durumlarının ele alınmasıyla da zaman içinde geçirdikleri değişimler ve varlıklarını ne zamana kadar sürdürebildikleri anlaşılacaktır. Şehrin bir süredir içinde bulunduğu siyasi sıkıntılar sebebiyle vakıflar ciddi zarar gördüğünden, uzun yıllar vakıf geleneği sayesinde ayakta kalabilen Tâziyye Medresesi günümüzde diğer birçok benzeri gibi faaliyetlerine devam edememektedir. Kamil Cemil el-Aselî 1981 yılında medrese binasının Hidâye ailesi tarafından özel mesken olarak kullanılması sebebiyle Dâr-ı Hidâye olarak bilindiğini, binanın üst katının kapalı olduğunu, alt katında ise bu ailenin damadı olan Ahmed Abdullah ed-Dicânî'ye ait bir antika dükkânı olduğunu ifade etmiştir.⁸⁵ Bugün ise el-Heymûnî ailesi Kudüs Vakıflar İdaresi'nden kiraladığı medrese binasını özel mesken olarak kullanmaktadır.⁸⁶

⁸⁵ el-Aseli, *Meahidü'l-İlm*, s. 146-147.

⁸⁶ Günümüzde medrese binasının kapısı üzerinde yer alan ve hac ziyaretine işaret eden levhada da el-Heymûnî ailesi fertlerinin isimleri yer almaktadır.

Kaynakça

- 33, 57, 64, 67, 78, 95, 121 ve 189 numaralı Kudüs Şer'iyeye Sicilleri (KŞS)
- Ahışhalı, Recep. "Reisülküttâb", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 34/546-549. İstanbul: TDV Yayınları. 2007.
- Ahışhalı, Recep. Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttabluk (XVIII. yüzyıl), İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.
- Ahmetbeyoğlu, Ali. "Tarhan", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 40/19-20. İstanbul: TDV Yayınları. 2011.
- Akgündüz, Ahmet. İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- el-Aseli, Kamil Cemil. Meahidü'l-ilm fi Beyti'l-Makdis, Amman: Cemiyetü Ummâli'l-Metâbi' et-Taavvüniyye, 1981.
- el-Aseli, Kamil Cemil, Vesâik Târihiyye Makdisiyye, 2. cilt, Amman: Müessesetü Abdülhamid Şûman, 1985.
- Avcı, Casim. "Kudüs", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 26/327-329. Ankara: TDV Yayınları 2002.
- Ayverdi, İlhan. Kubbealtı Lugatı. 2. cilt. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2005.
- Berekât, Beşir Abdülğani. Tarihu'l-Kazâ ve'l-İftâ fi Beyti'l-Makdis, Riyad: Merkez el-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2015.
- Berki, Ali Himmet. Vakfa Dair Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler, Ankara: Doğu Matbaası 1966.
- Burgoyne, Michael Hamilton. Mamluk Jerusalem An Architectural Study, London: British School of Archaeology in Jerusalem by the World of Islam Festival Trust, 1987.
- Çetin, Altan. "Memlûk Devleti'nde Battallık ve Tarhanlık", Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı, ed. Emine Uyumaz, Süleyman Kızıltoprak. 425-436. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 2005.
- Eroğlu Memiş, Şerife. "Kudüs Vakıflarında İstihdam:18. Yüzyılda Vakıf Görevlilerinin Sosyo-Ekonomik ve Demografik Özellikleri", Osmanlı Araştırmaları Dergisi 55 (2020), 99-144.
- Eroğlu Memiş, Şerife. "Kudüs'te Bir Tenkiziyye Medresesi: Osmanlı Tatbikinde Hayrî Bir Vakıf Eserin Akara Tebdîli Mümkün Müdür?", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi 6 (2020), 64-82.
- Erünsal, İsmail. Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane, İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Gül, Muammer. "Mısır Memlûkları'nda Bir Sürgün Sistemi Olan Battallık ve Kudüs", Belleten 66 (2002), 363-370.

- Güler, Mustafa. "Osmanlı İdaresinin Kudüs Müslümanlarına Sahip Çıkma Anlayışı", Geçmişten Günümüze Kudüs, ed. Ahmet Kavas, Mustafa Selim Yılmaz, Muhammed Tandoğan. 107-120. İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Güneş, Hasan Hüseyin. XVI. Asırda Kudüs'te Meğaribe Mahallesi ve Cemaati. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Hijjîh, Shawkat Ramadan ve Othman Ismael al-Tel. "el-Medrese et-Tenkiziyye fi'l-Kuds: Nemûzecen li-idareti'l-medâris ve evkâfihâ fi'l-asri'l-Memlûkî (h.730/m.1329)", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 56 (2005), 77-106.
- Işık, Ayhan. "Kudüs Haseki Sultan İmareti Vakfı", Geçmişten Günümüze Kudüs, ed. Ahmet Kavas, Mustafa Selim Yılmaz, Muhammed Tandoğan. 259-288. İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- İbn Tağrıberdî, Ebu'l-Mehasin Cemalüddin Yusuf b. Tağrıberdi. en-Nücumu'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire. 11. Cilt. Kahire: Vizaretü's-Sekafe ve'l-İrşad, 1929.
- Köse, Feyza Betül. "Osmanlı Dönemi Kudüsünde Mimari Çalışmaları", KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 29 (2017), 27-47.
- Mühimme Defterlerinde (1545-1594) Kudüs I, ed. Halit Eren, haz. Murat Uluskan, Yüksel Çelik, Davut Hut, Cengiz Tomar, çev. Fazıl Bayat, Sadık Ünay, İstanbul: IRCICA 2016.
- Pakalın, M. Zeki. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. 2. Cilt. İstanbul: MEB Basımevi, 1971.
- Powers, David Stephan. "Revenues of Public Waqfs in Sixteenth-Century Jerusalem", Archivum Ottomanicum 9 (1984), 163-202.
- Rabaia, İbrahim. Tarihu'l-Kuds fî asri'l-Osmânî fî davi'l-vesâik hilâl 1600-1700, Hayfa: Mektebetü Külli Şey, 2010.
- Safedi, Ebü's-Safa Salahuddin Halil b. İzziddin Aybeg b. Abdillâh. A'yanü'l-asr ve a'vanü'n-nasr. 1. cilt. thk. Ali Ebu Zeyd, Mahmud Salim Muhammed, Nebil Ebu Amse, Muhammed Mev'ud. Dimaşk: Dâru'l-fikr, Beyrut: Daru'l-fikri'l-muâsir, 1998/1418.
- Şahin, Seyfettin. H.1192/M.1778-1779 Tarihli Urban Surre Defteri: Transkripsiyon ve Değerlendirme, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Taş, Kenan Ziya. "Kudüs Vâkıflarından İsfahan Şah Hatun ve Medresesi", 2. Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi Bildiriler I, Ankara: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı 2019, 615-627.
- Tomar, Cengiz. "Kudüs", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 26/332-334. Ankara: TDV Yayınları 2002.
- Tomar, Cengiz. "Müsadere", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 32/65-67. İstanbul: TDV Yayınları 2006.

- el-Uleymi, Mücirüddin el-Hanbeli. el-Ünsü'l-celil bi-tarihi'l-Kuds ve'l-Halil. 2. Cilt. thk. Mahmud Avde el-Kaâbine. Amman: Mektebetu Dendis, 1999.
- Yakub, Muhammed Ahmed Selim. Nâhiyetü'l-Kudsi's-Şerif fi'l-karni'l-âşir el-hicri/es-sâdis aşer el-Miladî. 2. Cilt. Amman: el-Benkü'l-Ehli el-Ürdüni 1999.
- Yılmaz, Harun. "Eyyûbî Dönemi Kudüs Medreseleri", Beytûlmakdis Araştırmaları Dergisi 18/2 (2018), 1-14.
- Zengin, Murat. "Sultan Hasan Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi: Genel Bir Değerlendirme", İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi 5 (2016), 79-90.
- Zengin, Murat. "Sultan Selahaddin Salih" Döneminde Memlûkler", Tarih Okulu Dergisi 39 (2019), 313-332.